

ƏDƏBİYYAT

Nuranə Nuriyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

QƏRB ƏDƏBİ FİKRİNDƏ ORİYENTALİZM VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏ

Açar sözlər: *oriyentalizm, mədəniyyət, sivilizasiya, Osvald Şpenqler*

Keywords: *orientalism, culture, civilization, Oswald Spengler*

Ключевые слова: *ориентализм, культура, цивилизация, Освальд Шпенглер*

Şərqi Qərb elmi-nəzəri fikrində dəyərləndirilməsinə əsaslanan oriyentalizm, xüsusilə ədəbiyyat, sənət, siyasət, mədəniyyət, din və bir çox digər sahələrdə inkişaf etmiş, alimlər və yazıçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir. XIX əsrdən etibarən ABŞ ədəbiyyatı forma və məzmun baxımından Avropa ədəbiyyatından uzaqlaşaraq öz milli müəyyənliyini ortaya çıxarır. Belə ki, bu yeni dünyagörüşü yaşamasının təsiri nəticəsində tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və elm anlayışları başqa bir müstəviyə keçmişdir. Təbii ki, belə bir böhranın siyasi, sosial və mədəni nəticələri uzun illər ərzində bir çox sahələrdə müzakirə edilmiş və bu günə qədər müxtəlif elmi nəticələr əldə olunmuşdur. Amerikan ədəbiyyatı da bu cəmiyyətin Qərb və Şərq sivilizasiyaları arasında tərəddüd etdiyi bir zaman kəsiyinin məhsulu olan “mədəniyyət böhranının” nəticəsində ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan amerikalı ədəbiyyatı XIX yüzilin əvvəllərindən yalnız təmiz milli ədəbiyyatla məhdudlaşan bir hadisə deyil, bütövlükdə ABŞ dövlətinin sosial-siyasi müəyyənlik kəsb etməsi ilə də əlaqədar bir hadisə idi. Cəmiyyətdəki köklü dəyişikliklərin məhsulu olan amerikalı ədəbiyyatı Vaşinqton İrvinq yaradıcılığı ilə başlayaraq Edqar Allan Po, Ceyms Fenimor Kuper, Henri Vordsvort Lonqfello kimi yazıçı və şairlərin ədəbi fəaliyyəti ilə davam və inkişaf etmişdir.

Bu gün oriyentalizmin təşəkkülü və Qərb ədəbiyyatında Şərq mədəniyyətinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti baxımından müasir dünyanın iki böyük filosofunun Osvald Şpenqler və Edvard Saidin məşhur əsərlərinin tipoloji müstəvidə təhlilinə ehtiyac duyulur. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, Oriyentalizm və ya Şərqşünaslıq dilimizdə “Şərq elmi ilə məşğul olmaq” anlamını versə də, mövzunun bu sahənin mütəxəssislərinin fikirləri ilə izah olunması daha məntiqli yanaşmadır. ABŞ ədəbiyyatında yaranmış oriyentalizmin təşəkkülü, mərhələləri və tipologiyasını araş-

dırmaq və dəyərləndirmək baxımından mədəniyyətlər və sivilizasiyaların yaranması və tənəzzülünün səbəblərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Avropa mədəniyyəti üzərində qurulan Amerika mədəniyyəti və ədəbiyyatı Qərb mədəniyyətinin özü ilə gətirdiyi Şərq fəlsəfə və mədəniyyətini də tanımaq və öyrənmək ehtiyacı duyurdu. Bu baxımdan da alman filosofu Osvald Şpenqlerin “Qərbin tənəzzülü” əsərinin Edvard Saidin “Orientalizm” əsərinin yaranmasında mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır.

Qərblə Şərq arasındakı çoxəsrlik münasibətlərə əsaslanan oriyentalizm, Qərbin Şərqə baxışına əsaslanan bir bilik sahəsidir. Əvvəllər Şərq təfəkkürünə əsaslanan ənənəvi bir bilik sahəsi olan oriyentalizm, Edvard Saidin “Orientalizm” (*Orientalism*, 1978) kitabı ilə nəzəri əsas qazanaraq bir diskursa çevrilmişdir. Mişel Fukonun “Arxeologiya bilikləri” (*L’Archéologie du savoir*, 1969) və “Həbsxananın yaranması” (*La naissance de la prison*, 1975) kitablarından ilham alan Edvard Said, biliklərin obyektiv deyil, yaradıcı bir fenomen kimi güclə sıx əlaqədə olduğunu qəbul edərək, humanist yanaşma vasitəsilə təxəyyülə əsaslanan mətnlər vasitəsilə formalaşdırılmış bir diskursa çevirmişdir [3].

Mühüm tarixi mərhələlərdən keçən fəlsəfi fikrin təşəkkülü və təkamülündə ümumiyyətlə, elmin bütün sahələrinin, ədəbiyyatın, incəsənətin meydana gəlməsində həm Şərq, həm də Qərb filosoflarının mühüm rolu danılmaz bir həqiqətdir. Fəlsəfə təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri öyrənən və dəyərləndirən bir dünyagörüşüdür. Hər bir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yaranan fəlsəfi ideyalar tarixi köklərə sıx bağlıdır. Mədəniyyət və sivilisasiyanın tarixi kökləri qədim Şərq dünyası ilə bağlı olsa da, mədəniyyətin müəyyən zaman kəsiyindəki inkişafı həm Şərqdə, həm də Qərbdə təzahür etmişdir. Belə ki, ilk teoqonik və kosmoqonik fəlsəfi baxışlar Misirdə və Babilistanda, fəlsəfi məktəblər isə Hindistanda və Çində təşəkkül tapmışdır.

Onu da qeyd edək ki, şərqin məşhur filosoflarının yaradıcılığından bu gün də geninə-boluna bəhrələnən qərb mütəfəkkirləri, Şərq xalqlarının mədəni irsinə mənfi münasibət bəslədiklərini də gizlətmirlər. Alman filosofu G.V.F. Hegel özünün “Fəlsəfə tarixinə dair mühazirələr” əsərində şərq peripatetiklərinin (Əl-Fərabî, İbn Sina, İbn Rüşd, Bəhmənyar və digərləri) Aristotel yaradıcılığından yararlandığını və yalnız onun əsərlərinin şərhini verməklə məşğul olduqlarını iddia etmişdi. Hegelə görə adı keçən müsəlman filosoflar “fəlsəfə tarixinin inkişafı üçün heç bir iş görməmişlər. Bu səbəbdən də “şərq” anlayışını fəlsəfə anlayışı ilə birlikdə işlətmək doğru deyil və həmin anlayışı fəlsəfə tarixindən çıxarmaq lazımdır” [7, s.30].

İlk dəfə mədəniyyət və sivilisasiyanın fərqli anlayışlar olduğunu alman filosofları iddia etmişlər. İmmanuel Kanta görə (1724-1804) sivilisasiya – cəmiyyət və şəxsiyyət həyatının xarici tərəfini, mədəniyyət – onların mənəvi mahiyyətini nəzərdə tutur. Alman idealist filosofu Osvald Şpenqler (1880-1936) isə hesab edirdi ki, “hər bir mədəniyyətin öz sivilisasiyası olur” [5, s.7]. O, həmçinin iddia edirdi ki, sivilisasiya əsas mahiyyəti etibarlı ilə beynəlmiləldir və sivilisasiyanın əsasında millət deyil, mədəniyyət durur.

Alman tarixçisi və fəlsəfə tarixi mütəxəssisi olan Osvald Şpenqler hələ orta məktəbdə riyaziyyat müəllimi olaraq çalışdığı illərdə tarixlə bağlı çoxsaylı araşdırmalar apararaq tarix filosofu olmuşdur. Onun 1918-ci ildə nəşr olunan “Qərbin tənəzzülü” (*Der Untergang des Abendlandes, 1918-1922 (The Decline of the West)*) adlı əsəri, antik dünyadakı tarixə spiralvari bir baxış olub, Romanın süqutu və Qərbin o zamankı vəziyyəti arasında paralellik yaratmışdır. Osvald Şpenqler hamının dünyanın sülh və demokratiyaya doğru irəliləməsini, müharibələrin, böhranın və Sezarist diktatorluğun Birinci Dünya Müharibəsi səbəbi ilə bir müddət təxirə salacağını düşündüyü bir dövrü əvvəlcədən təxmin etmişdi. O, gözləri önündə çökən müasir mədəniyyəti pisləyirdi. Filosof bu fikirini daha aydın şəkildə 1933-cü ildə nəşr olunan “Qərar anı” (*Jahre der Entscheidung, 1933*) kitabında daha dəqiq ifadə etmişdir.

Osvald Şpenqler Otto Zeekin altı cildlik “Qədim dünyanın tənəzzülü tarixi” əsərindən (*Geschichte des Untergangs der antiken Welt (History of the Decline of the Ancient World)*) təsirlənərək kitabının adını ona bənzətmişdir. 1914-cü ildə əsər tamamlansa da, Birinci dünya müharibəsinin başlaması səbəbindən kitabın nəşri yubanmışdı. Səhhətində anadangəlmə ciddi problemi olan Osvald Şpenqler isə hərbi xidmətə çağrılmamışdı.

Osvald Şpenqler “Qərbin tənəzzülü” kitabının birinci cildini yazmağa başlayanda hər şeydən əvvəl Avropa ölkəsi olan Almaniyanın tarixi-siyasi müstəvidə yerini müəyyənləşdirərək təhlil etmək istəyirdi. Lakin İkinci Mərakeş Böhranından təsirlənən yazıçı tədqiqat sahəsini daha da genişləndirərək bütün Avropanın tarixini nəzərdən keçirməyi vacib bilir.

Tarixi qlobal təbiət kataklizmaları ilə müqayisə edən və tarixdə bir məqsəd axtarmağın boş səy olduğunu bildirən Osvald Şpenqler, dünya tarixinin morfoloqiyasını fəlsəfi və bioloji prinsiplərə görə izah etməyə çalışmışdır. XIV əsr filosofu İbn Haldunun yaratdığı “Dövlət nəzəriyyəsi”ni dəstəkləyən Osvald Şpenqlərə görə mədəniyyətlər təsadüfi olaraq doğulur, inkişaf edir və ölür. Sələflərindən danışarkən isə o, I.V. Götedən başqa, hər şeyə görə F.Nitsşeyə borclu olduğunu bildirir. O qeyd edir ki, Götedən ictimai həyatın üzvi təbiəti və Qərb mədəniyyətinin təcəssümü olaraq Faust obrazını əxz etmişdirsə, Nitsşedən də iqtidara gəlmə ideyasını mənimsəmişdir [5].

Osvald Şpenqlerin ən mühüm əsəri olan “Qərbin tənəzzülü” dünya düşüncə tarixinə, xüsusən də qərb mütəfəkkirlərinə böyük təsir göstərmişdir. Onun Avropa və Amerika sivilizasiyasının hərbi diktatorluq rejimindən sonra süqutunu qabaqcadan xəbər verməsi “Qərbin tənəzzülü” kitabının dünya ziyalıları arasında böyük uğur qazanmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, o bu əsərində “son sivil mədəniyyət” olaraq qəbul etdiyi Qərb mədəniyyətinin tənəzzülə uğramaq ərafəsində olduğunu iddia etmişdir. Osvald Şpenqlerin ilk irəli sürdüyü digər maraqlı fikir isə böyük şəhərlər və əyalətlər arasında mədəniyyət və sivilizasiyanın köklü bir şəkildə fərqlənməsi qənaətidir. Belə ki, bu ikisi arasındakı fərq ölkələr arasındakı fərqdən daha böyükdür.

Hər mədəniyyətin özünəməxsusluğu onun “ruhunun” orijinallığı ilə müəyyən edilir: Qədim yunan mədəniyyətinin mərkəzində “Apollon” ruhu, Şərqdə ərəbin “sehrli” ruhu, Qərbdə isə “Faustsayağı” ruh hakimdir. Lakin hər hansı bir mədəniyyətin məhvi, istər Misir və ya “Faustsayağı” (yəni XII-XVIII əsrlərdəki Qərb mədəniyyəti) olsun, mədəniyyətdən sivilizasiyaya keçid ilə xarakterizə olunur. Beləliklə, onun konsepsiyasındakı əsas məqam “olmaq” (mədəniyyət) və “təşəkkül tapmaq” (sivilizasiya) müqayisəsidir.

Osvald Şpenqler “Qərbin tənəzzülü” kitabında, mədəniyyətin öz qanunları ilə mütərəqqi bir inkişafı olmadığını, yalnız yerli (qapalı) mədəniyyətlərin dövrüyyəsi olduğunu düşünür. Mədəniyyətləri canlı orqanizmlərlə müqayisə edən filosof, onları daha yüksək dərəcəli canlılar kimi başa düşür, onların anidən törədiklərinə, çiçəklər kimi böyüdüklərinə, geniş əlaqələrdən məhrum olduqlarına inanır.

Osvald Şpenqler, tarixin xətti olaraq inkişaf etməsi düşüncəsini rədd etdi. Bunun əvəzinə o, fərqli mədəniyyətlərə orqanizm kimi baxaraq, təbii böyümə (mədəniyyət) və parçalanma (sivilizasiya) dövrlərinə malik olduğu fikrini irəli sürdü. Osvald Şpenqlərə görə sivilizasiya ilə mədəniyyətin fərqi ondadır ki, mədəniyyət dini mahiyyət daşıyır, sivilizasiya isə dinsizdir. Osvald Şpenqler üçün əsas fərq də məhz elə bundan ibarətdir.

Bəlkə elə özünün də dinsiz olması səbəbindən o, özünü bir sivilizasiya adamı hesab edir və qeyd edir ki, mədəniyyət bir kultdan gəlir, əcdadların kultu ilə əlaqələndirilir və müqəddəs ənənələr olmadan da mümkün deyil. O, mədəniyyət dövrünün başa çatmasından danışarkən hər mədəniyyətin yaşam dövrünün ölümlə bitməsinin qaçılmaz olduğunu da vurğulayır. Osvald Şpenqler öz dövrünü bitirmiş səkkiz mədəniyyət növünü sadalayır: Çin, Babil, Misir, Hindistan antik dövr (Yunan-Roma), magik (Bizans-Ərəb), Faustsayağı (Qərbi Avropa) və Maya mədəniyyəti. Doqquzuncu mədəniyyət olaraq isə yeni yaranmaqda olan Rus-Sibir mədəniyyətinin adını çəkir.

Bir mədəniyyətin digərini sıxışdırması, özgə dəyər və adət-ənənələrin tətbiqi, istila olunmuş mədəniyyətin tarixində dönüş yaratmağa təhrik edir. Belə ki, o anti-millî ünsürləri aşaraq daha da güclənir və itaət edərsə, hakim mədəniyyətin miskin surəti kimi psevdomorfoz olur. Osvald Şpenqler qeyd edir ki, “Başqa mədəniyyətlərin fenomeni fərqli bir dildə danışır. Çünki başqa mədəniyyətlər üçün başqa həqiqətlər mövcuddur” [5, s.155]. Filosofun fikrincə, bir mədəniyyətin öz dəyərlərini başqalarına tətbiq etmək cəhdləri, fəda olunmuş mədəniyyətlər üçün fəlakətli dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər və bu səbəbdən də o, bunu psevdomorfoz adlandırır. Məhz bu baxımdan Ərəb mədəniyyəti İslamın yaranması ilə psevdomorfozdan azad olmuşdur. Osvald Şpenqlərə görə 1917-ci il Rus İnqilabı da, elə psevdomorfoza qarşı bir qiyam idi.

Osvald Şpenqler, Nitsşenin üstün insan növü ilə bağlı söylədiyi fikrindən rəğbətlə sitat gətirərək qeyd edir ki, “İradə, bilik, zənginlik və təsir üstünlüyü sayəsində, yer kürəsinin taleyini öz əlinə almaq üçün o bir sənətkar olaraq, itaətkar və mobil vasitə kimi demokratik Avropadan “insan” materialı üzərində işləmək məqsədilə istifadə edəcəkdir. İndi insanların bu növünü Üstüngüç adlandırırlar.

Nitsşeyə görə, hakimiyyətə gəlmək iradəsini həyata keçirmək “ağaların əxlaqını” tələb edərsə, onun həyata keçirilməsindən imtina edilməsi isə “qulların əxlaqını” xarakterizə edir. Nitsşe buraya həmçinin xristianlığı da aid edir” [6, s.535].

Hakimiyyət iradəsi ilə bir arada Osvald Şpenqlər “güc” və “məkan” anlayışlarından da istifadə edir. Belə ki, güc doqması həm təbiətdə, həm də cəmiyyətin tarixində olsa da, lakin məkan ekspansiyasına meyl isə hakimiyyətə can atmaqla müəyyən edilir. O, bunu belə izah edir: “Biz görəcəyik ki, məkan və gücün eyniyyətinin təzahürü Kopernik və Kolumbun işlərində olduğu kimi dünya ərazilərini fəth edən Hohenştaufenlər və Napoleonun işlərində də eyni bənzər şəkildədir” [5, s.401]. Osvald Şpenqlər Qərbi Avropa sivilizasiyasını “Faustsayağı” adlandırır: “...Faustsayağı mədəniyyət istər siyasi və iqtisadi, istərsə də mənəvi cəhətdən genişlənməyə yönəlmişdir. O coğrafi cəhətdən bütün maddi əngəlləri aşaraq sonunda, yer üzünü bütöv bir müstəmləkə bölgəsi və iqtisadi sistemə çevirə bildi” [5, s.422].

Osvald Şpenqlərə görə düşüncənin mərkəzində, hər mədəniyyətin məhdud bir yaşama sahib olması gerçəyi yer alır. Osvald Şpenqlər mədəniyyətə verdiyi tərifdə “Mədəniyyətlər orqanizmlərdir” kimi izah edir [5, s.111-115]. Belə ki, onların taleyi insanların taleyinə bənzəyir: doğulur, böyüyür, inkişaf edir, yetkinləşir, durğunlaşır və ölürlər. Öldükləri vaxt, yəni insanlıq adına heç bir şey edə bilmədikləri zaman “sivilizasiya” olurlar. Prosesi Qərbin izlədiyi bu kontekstdə dəyərləndirmək lazımdır. Qərb əlbəttə ki, bu dinamizmi yaxın gələcəkdə itirəcəkdir [6].

Osvald Şpenqlər I.V.Gotenin “Bitki metamorfozu ilə bağlı təcrübə” əsərindən mədəniyyətin ümumi mövzudan başladığı ideyasını əxz etmişdir. Belə ki, mədəniyyət fitridir və memarlıqdan başlayaraq musiqi və fəlsəfədə, pul vahidi formasından tutmuş riyaziyyat, siyasət, elm və ölümlər kultuna qədər hər sahədə və hər bir insanın fəaliyyətində ifadə olunur. Məsələn, coğrafi kəşflər; sonsuz kəmiyyətlərin hesablanması; klassik musiqi; Heliosentrizm; inkvizisiya və qlobal prozelitizm; Enerji və entropiya haqqında miflər (paradiqlar) və s.

Osvald Şpenqlər “Faustsayağı” adlandırdığı Qərbin sonsuz bilik və güc xəsisliyi baxımından Mefistofellə müqavilə bağladığı fikrini irəli sürür. Bu mövzunu o, metafizik adlandırmış və onun “əsas simvol”u (ur-simvol) olduğunu qeyd etmişdir. Hər mədəniyyət gənclik mərhələləri, orta yaş irəliləyişi və yaşlılıqdan ölmək kimi metafizik, ilkin fenomen vasitəsilə simvollarını inkişaf etdirir. O, Qərb mədəniyyətinin German-Kelt tayfalarından yarandığını və “ilkin simvolu”nun – sonsuzluq olduğunu yazır. Bu anlamda Faustsayağı mədəniyyət güclü şəkildə sonsuzluğu hiss edərsə də, arzuların əlçatmaz olduğunu tragik şəkildə xarakterizə edir. Osvald Şpenqlərin qənaətinə görə, Qərb mədəniyyəti ölüm qorxusuna məqsədyönlü fəaliyyətlə üstün gəlir. Çünki Qərbin din anlayışı başqalarını öz inancına yönəltməyi tələb edir və elmə obyektləri hərəkətə gətirən bir qüvvə kimi, təsviri incəsənətə isə perspektiv bir istiqamət kimi baxır.

Faustsayağı ruhun başlanğıc nöqtəsini təşkil edən bu Alman-Viking düşüncəsi və ruhunda yaradılışından mövcud olan vandallıq, sosial Darwinist düşüncənin tarixi təzahürü olaraq ortaya çıxmışdır. Bu baxımdan dünyanı dəyişdirmək

cəhdi Qərb üçün anadangəlmə bir keyfiyyətdir. Qərb bu cəhdi iradə, güc və fəaliyyət adlandırır. Qərbin mədəniyyət forması kilsə ibadətində etirafdan keçir. Onun Məbəd forması: Qotik kafedral baş kilsə; Sivilizasiya forması: başgicəlləndirən göydələnlər; Qloballaşma; Kredit pullar – qismən bank rezervi; Qərb mühəndisliyi əbədi hərəkət etməyə çalışır. Sonda Faustun yaradıcı gücü tükənir, çünki onun bu yoldakı cəhdləri bitmişdir. Faustun sonsuz ümidlərini Mefistofel boşa çıxarır, belə ki, hər şey bir illüziyadan ibarət imiş.

Osvald Şpenqlerin əsəri təhrikedici olsa da, maraqlı və aydın bir erudisiyadır. O, çıxardığı nəticələrə o qədər əmin idi ki, növbəti Qərb mədəniyyətinin 500 illik inkişafını proqnozlaşdırdığına inanmışdır. Ona görə sivilizasiyanın öz məzmunu var. Belə ki, sivilizasiya sonu olan, öz ölümünü etiraf edən - siyasi müxalifət, ya iqtisadi böhran, ya da ekoloji fəlakət və ya da mədəni bir metadili (məyyən bir sivilizasiyanın dilini özünə baxma və özünütənqid vasitəsi kimi istifadə edərək) qəbul edən bir mədəniyyətdir [2; 5; 6].

Onu da qeyd edək ki, hələ də nəcib ruha sahib olan və həyatda bir məqama nail olmaq əzmində olanlar üçün Osvald Şpenqlerin fatalizmi ilhamverici ola bilər. Osvald Şpenqlər hələ də bizə mövcud olan böyük yaradıcılıq imkanlarından faydalanmaq inamı təlqin edir, məhdud həyatımızın hər anını dəyərləndirmək və mümkün qədər ehtiraslı və tam şəkildə yaşamaq ümidi vəd edir. Tarixi prosesləri və yaradıcı ifadə imkanlarını dərk edərək insanlar öz həyatlarından şah əsərlər yaratmağa çalışa bilər. Maraqlıdır ki, Osvald Şpenqlər bir mədəniyyətin yaşam dövrünə ilin fəsilləri kimi baxırdı:

Bahar - Mədəniyyət prinsiplərinin mənşəyi. İnsanlar torpaqla sıx bağlıdır. Dərin dini və qəhrəmanlıq dövrü.

Yay - Mədəniyyətin ən yüksək formasına çatdığı vaxt. Kənddəki və şəhərdəki həyatın fərqli təsirləri var. Zövq, davranış və siyasətdə artan bir incəlik. Ənənələr aydın və aşkar görünür.

Payız - Mədəniyyət prinsipləri pozulmağa başlayır. Meqapolisin yüksəlişi. Şəhər rəşonalizmi mədəniyyəti tənqid yolu ilə sterilizasiya edir. Siyasət getdikcə iqtisadi narahatlıqlardan təsirlənir.

Qış - Mədəniyyətin son halı daşlaşmaqdır. Şəhərlərin azalması. Despotlar cəmiyyəti idarə edir. Sənət keçmiş əsərlərin yeknəsəq təqlidinə çevrilir və s.

Fəlsəfəyə qədər mövcud olmuş ibtidai din formaları, magiya, mifologiya əsasında fəlsəfi ideyalar meydana gəlməyə başlamışdır. Məhz Şərqdə yaranan miflər, əsatirlər fəlsəfi fikrin yaranmasında rol oynamış qədim Misir, Şumer, Akkad, Babil və digər miflərində dünyanın mənşəyi, mahiyyəti və fəvqəltəbii qüvvələr haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır. Həmin mif və əsatirlərin əsasında da Qədim Şərq fəlsəfəsi formalaşaraq Hindistanda və Çində fəlsəfi məktəblərin yaranması üçün zəmin hazırlamışdır. Zəngin fəlsəfi fikirləri ilə dünya xalqlarının diqqətini cəlb etmiş Şərq dünyası və Şərq fəlsəfəsi Qərb dünyasının fəlsəfi düşüncə tərzinə təsir etmişdir. Osvald Şpenqlər də Tanrını hiss etmək anlamında yeni ifadənin yaranması fikrinə məhz Şərq fəlsəfi düşüncəsindən yanaşaraq Avropanın mif və əsatirlərinin, həmçinin digər tarixi və mədəni abidələrinin rolunu göstər-

mişdir. Bu sıradan Skandinaviya mifləri (Edda), Cəngavərlik eposu (Qədər), Ziqfrid, Beovulf, Vikinqlərin erkən tədqiqatları və fəthləri, Roma və Gotik memarlığı, vitraj pəncərələr, musiqidəki kontrapunkt, dəzgah rəssamlığı (Yan van Eykdən tutmuş Hans Holbeynə (gənc) qədər), zadəganların səlib yürüşü, İmperiya və Katolik Papaları, İlahi Komediya (Aligyeri Dante), Akvinalı Foma, Sxolastika və Mistikanı sadalayaraq geniş siyahı vermişdir [5; 6; 9].

Onu da qeyd edək ki, Şərq fəlsəfəsində ənənəçilik üstünlük təşkil edirdi və bu baxımdan da Qərb həmin ənənəçilik üzərində öz nəzəriyyəsini yarada bildi. Lakin Qərbdən fərqli olaraq Şərq fəlsəfəsi poeziya və musiqinin vəhdətində formalaşaraq inkişaf etmişdir.

Osvald Şpenqlər fəlsəfəsindən təsirlənən ingilis tarixçisi Arnold Toynbi (1889-1975) də mədəniyyət və sivilizasiya anlayışları üzərində düşüncələrini Şərq fəlsəfəsi əsasında qurmuşdur. Arnold Toynbinin tipoloji yanaşması müqayisəli təhlilə əsaslanır. Onun nöqtəyi-nəzərindən bəşəriyyətin tarixi varlığı, sivilizasiyalar adlandırdığı müstəqil diskret vahidlərə parçalanır. Bu meyarlara uyğun olaraq o, məsələyə Osvald Şpenqlərdən fərqli yanaşır və iyirmi bir sivilizasiyanı müəyyənləşdirir. Bunlar arasında: Misir, And, Çin, Mino, Şumer, Maya, Hindistan, Yunan, Qərb, Pravoslav Xristian (Rusiyada), Uzaq Şərq (Koreya və Yaponiya), İran, Ərəb, Hindu, Meksika, Yukatan və Babil mədəniyyətləri vardır. Arnold Toynbinin 1934-1961-ci illərdə nəşr edilmiş ən məşhur əsəri olan “Tarix araşdırması” (*A Study of History*) əsəri həm ticari, həm də elmi bir fenomendir.

Bu əsərində Arnold Toynbi əsas diqqəti sonrakı cəmiyyətlərə yönəlmişdir və qeyd edir ki, sivilizasiyalar bərabər olmaqla yanaşı hər biri özünəməxsusdur və onları mənəvi ənənələri və ortaq bir ərazisi olan “yerli sivilizasiyalar” adlandırır. Sivilizasiyaların növlərini ayırd edən Arnold Toynbi ən çox yayılmış dinə görə Xristian, İslam, Buddist, Konfutsi sivilizasiyalarını qeyd edir və təsərrüfat – iqtisadi əlamətə görə sivilizasiyaları aqrar, sənaye, postindustrial olaraq seçir. Arnold Toynbi Şpenqlərdən fərqli olaraq qeyd edir ki, mədəniyyətlər ölüm qorxusundan doğulur və hər bir mədəniyyətin bu qorxunu dəf etmək üçün istifadə etdiyi rəmzlər yalnız bu xüsusi mədəniyyət üçün məna daşıyır. Bu vəziyyətdə dünya sivilizasiyaları, bəzən miqyasına görə bir millətdən və ya dövlətdən daha geniş olan daha böyük mədəniyyət modelləridir. Arnold Toynbinin sivilizasiyaları daha çox mədəni “birliyin” bir variantıdır. Onlar təbii mühitin və ya insan mühitinin təsiri altında yarana bilər. Orta dərəcədə düşmənçilik mühiti davamlı olaraq cəmiyyətə “yaradıcı azlıqların” səyləri ilə ortaya çıxan problemləri həll edən bir “problem” qoyur. Beləliklə, cəmiyyət davamlı hərəkətdə olur və bu da onu sivilizasiya vəziyyətinə gətirir. Sivilizasiyaların böyüməsi, tərəqqisi həm xarici dünyanın mənimsənilməsində, həm də cəmiyyətin özünütəşkilində ortaya çıxır [8, s.16].

Göründüyü kimi, qədim tarixlə yanaşı ənənələrdən çox nəzəri düşüncəyə önəm verən Qərb dünyası təmsilçilərinin digər sivilizasiyalarla dialoqu geniş mənada bəşər sivilizasiyasının formalaşması və inkişafında mühüm rol oynadığı qədər də ziddiyyətli olmuşdur. 1936-cı il may ayının səkkizində Osvald Şpenqlər

Münxendəki evində ürəktutmasından dünyasını dəyişəndə tabutuna iki kitab qoymuşdular: “Zərdüştbə deddi” və “Faust”.

Artıq Osvald Şpenqlerin adı və ideyaları fəlsəfə tarixinin dərin və zəngin mirasına çevrilmişdir. Bununla belə, onun “Qərbin tənəzzülü” əsəri çoxlu mübahisə və tənqidlərə də məruz qalmışdır. Osvald Şpenqlerin irəli sürdüyü tarix və mədəniyyət fəlsəfəsi bir sıra alimlər tərəfindən bəyənilsə də, ciddi tənqidlərə də məruz qaldı ki, onu tənqid edənlər arasında P.Sorokin, A.Toynbi və R.C.Kollinqvud kimi tanınmış tarixçilər də vardır [8; 13].

Beləliklə, fəlsəfə tarixçisi Osvald Şpenqlerin “Qərbin tənəzzülü” əsəri, keçmişdən günümüzə sivilizasiya və mədəniyyətlərarası əlaqələrlə bağlı həyata keçən hadisələrə nəzər salmaq üçün əhəmiyyətli mənbədir. Birinci dünya müharibəsi Osvald Şpenqlerin 1918-22-ci illərdə yazdığı adı keçən əsərinin yaranmasına səbəb olmaqla yanaşı onun fikirlərinə də istiqamət vermiş, onun dünyagörüşünə ciddi təsir etmişdir. İki dünya müharibəsini yaşamış Arnold Toynbidə də bu travmatik fatalizm görünür. Bu da Osvald Şpenqlerin baxışları və proqnozları üzərində tarixin təkrarlanmasına inam doğurduğunun açıq sübutudur. Bu baxımdan da oriyentalizmə qarşı oksidental bir münasibət yaradarkən oriyentalistlərin etdikləri səhvləri təkrarlamamaq baxımından oriyentalizmlə bağlı mübahisələri doğru bir müstəvidə ələ ala bilmək üçün Edvard Saidin “Orientalizm” əsərinin də diqqətlə araşdırılmasına və təhlilinə hər zaman ehtiyac duyulur.

Ədəbiyyat:

1. Barry P. *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. Second Edition. Manchester, 2002.
2. Cihan Mustafa Oswald Spengler'de Tarih ve Kültür Felsefesi. Pegem Akademi, Ankara, 2017, 176 s.
3. Foucault, Michel: *The Birth of the Prison / Hapishanenin Doğuşu*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992. 394 s.
4. Said, Edward. “Orientalism,” New York: Vintage Books, 1979. p. 364.
5. *Spengler, Oswald (1918). The Decline of the West, v. 1: Form and Actuality*. Windham Press, 2013, 462 s.
6. *Spengler, Oswald (1922). The Decline Of The West v.2: Perspectives Of World-History*. Windham Press, 2013, 459 s.
7. Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğullar, 2005, 668 s.
8. Toynbee J., Arnold. *A Study of History*, (Oxford University Press 1954) 402 p. 2 Volume Set: [Abridgement of Volumes 1 to 6, Abridgement of Volumes 7 to 10 by D.C.], 1979.
9. Thornton, L. *The Orientalists: Painter-Travellers, 1828-1908*, Paris 1983, 272 p.
10. Вебер М., Работы М. Вебера по социологии, религии и культуре / АН СССР, ИНИОН, Всесоюз. межвед. центр наук о человеке при президиуме. Вып. 2. — М.: ИНИОН, 1991.
11. Мукгерджи, Арун П. Чей постколониализм и чей постмодернизм? / Арун П. Мукгерджи // Антология мировой литературно-критической мысли XX в. ; под ред. М. Зубрицкой. — Львов : Летопись, 1996. — С. 562–565.

12. Саид, Э. Культура и империализм / Э. Саид. – Киев : Критика, 2007. – 608 с.
13. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исслед. изм. в больших системах искусства, истины, этики, права и обществ. отношений = *Social & Cultural dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, law and Social Relationships* / Питирим Сорокин; Пер. с англ. В. В. Сапова. – Санкт-Петербург: Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. Ин-та, 2000. – 1054 с.

Summary

Orientalism and Intercultural Relations in Western Literary Theory

This paper analyzes Edward Said's ideas about Orientalism and Oswald Spengler's concept of the decline of the West, the contrasts between culture and civilization, the metropolis and the provinces, East and West, so the meaning and role of American Orientalism in this concept.

Since the XIX century, American literature moved away from Europe in terms of form and content and revealed its national identity. Thus the influence of this new worldview, the concepts of history, literature, philosophy and science moved to another level. The political, social and cultural implications of crisis have been discussed in many fields of science for many years, and various scientific results obtained to date. American literature is a consequence of a "cultural crisis" that aroused from fluctuations between Western and Eastern civilizations. Edward Said's Orientalism strongly influenced by Spengler's work "Decline of the West".

Резюме

Ориентализм и межкультурные связи в западной литературной мысли

В данной статье анализируются ориентализм Эдварда Саида и концепция Освальда Шпенглера об упадке Запада, контраст между культурой и цивилизацией, между метрополией и провинциями, между Востоком и Западом, а также значение и роль американского ориентализма в этой концепции.

Начиная с XIX века, американская литература отошла от европейской по форме и содержанию, и раскрыла свою национальную идентичность. Таким образом, в результате влияния этого нового мировоззрения концепции истории, литературы, философии и науки перешли на другой уровень. Безусловно, политические, социальные и культурные последствия такого кризиса обсуждаются во многих областях науки в течение многих лет, и к настоящему времени были получены различные научные результаты. Американская литература также возникла в результате «культурного кризиса», который явился результатом периода колебаний между западной и восточной цивилизациями. На формирование ориентализма Эдварда Саида сильнее всего повлиял труд О.Шпенглера «Закат Европы».

Rəyçi: dos. H.Ə.Əliyeva